

Peña-López,
Ismael

Casual politics: del clicktivisme als moviments emergents i el reconeixement de patrons

Resum

La política tradicionalment ha mirat l'exercici de la democràcia, com a mínim, amb dos supòsits implícits: (1) les institucions són el canal normal de la política i (2) la votació és el canal normal de la política per prendre decisions. Per descomptat, la realitat és més complexa, però totes les extensions d'aquest model al voltant de la votació es basen en les institucions com a l'eix central entorn al qual gira la política. En aquest treball volem qüestionar aquesta manera d'entendre la política com una acció proactiva i conscient, i proposar en el seu lloc una forma reactiva i inconscient de fer política, basada en petites contribucions. En el nostre enfocament teòric s'argumenta que les pràctiques de mitjans socials són "política informal", i que els qui han de prendre les decisions polítiques les poden convertir en política real. Si són capaços d'escollar. Si són capaços de pensar en la política fora de les institucions i en temps real.

Paraules clau

Clicktivisme, Slacktivism, Xarxes socials, e-participació, e-democràcia, e-política

Casual politics: del clicktivismo a los movimientos emergentes y el reconocimiento de patrones

La política tradicionalmente ha mirado el ejercicio de la democracia con al menos dos supuestos implícitos: (1) las instituciones son el canal normal de la política y (2) la votación es el canal normal de la política para tomar decisiones. Por supuesto, la realidad es más compleja, pero todas las extensiones de ese modelo alrededor de la votación se basan en las instituciones como el eje central en torno al cual gira la política. En este trabajo queremos cuestionar esta forma de entender la política como una acción proactiva y consciente, y proponer en su lugar una manera reactiva e inconsciente de hacer política, basada en pequeñas contribuciones. En nuestro enfoque teórico se argumenta que las prácticas de medios sociales son "política informal", y que quienes tienen que tomar decisiones políticas pueden convertirlas en política real. Si son capaces de escuchar. Si son capaces de pensar en la política fuera de las instituciones y en tiempo real.

Palabras clave

Clicktivismo, Slacktivism, Redes sociales, e-participación, e-democracia, e-política

Casual Politics: from clicktivism to the emergent movements and the recognition of patterns

Politics has traditionally looked at the exercise of democracy with at least two implicit assumptions: (1) that the institutions are the normal channel of politics and (2) that voting is the normal channel for making decisions in politics. Of course, the reality is more complex, but it is nonetheless true that the extensions of that model around voting are based on the institutions as the core around which politics revolves. In this paper we challenge the view of politics as a conscious proactive action, and propose instead a reactive and unconscious way of doing politics, based on small contributions. From this theoretical approach we argue that social media practices are 'informal politics' and that those who have to make political decisions can turn them into real politics if they are capable of listening and if they are capable of thinking about politics outside of the institutions and in real time.

Keywords

Clicktivism, Slacktivism, Social networks, e-participation, e-democracy, e-politics

Com citar aquest article:

Peña-López, Ismael (2013).

"Casual politics: del clicktivisme als moviments emergents i el reconeixement de patrons".

Educació Social. Revista d'Intervenció Socioeducativa, 55, p. 33-50

▲ Votar amb els peus

El 1956, Charles M. Tiebout publicava *A Pure Theory of Local Expenditures* (Tiebout, 1956). L'autor hi teoritzava sobre un model de govern local per a proveir una sèrie de serveis públics als seus ciutadans. Sota algunes condicions, aquests ciutadans acabarien canviant de ciutat per ajustar les seves preferències a les polítiques públiques en execució en un determinat municipi. Tot i que el terme no apareix al text original, s'atribueix a Tiebout l'encunyació de "votar amb els peus" com una forma tàcita i extra-representativa de fer política per part dels ciutadans –i, per extensió, de la presa de decisions fora dels canals dissenyats institucionalment per a aquests fins.

Hi ha dues d'aquestes condicions que fan que el model de Tiebout sigui un pèl difícil de traslladar del món teòric al real: el fet que al ciutadà li és fàcil –tant en termes de factibilitat com de cost– moure's d'un lloc a l'altre, i la informació perfecta o completa.

Mig segle després d'aquesta exposició, la digitalització dels continguts i de les comunicacions verbigràcia de les Tecnologies de la Informació i la Comunicació fan que aquestes condicions –mobilitat, informació perfecta– si no són reals, sí són lluny de suposar la mateixa barrera que en temps de Tiebout. De fet, les TIC han eliminat d'un cop de ploma tant l'escassetat d'informació com els costos de transacció associats al seu maneig. D'altra banda, i relacionat amb això, ha fet gairebé irrellevant la qüestió de la mobilitat a l'hora, entre altres coses, d'informar-se, debatre, negociar i, en definitiva, d'expressar preferències.

En aquest sentit, Benkler (2006) ja apunta que el model tant de treball com d'exercici de la política difícilment es mantindrà dins dels paràmetres habituals caracteritzats per xarxes en estrella. En aquest model grans concentradors centralitzen les comunicacions i la presa de decisions, mentre que la resta de nodes es nodreixen d'aquests centres de forma radial i aïllada els uns dels altres. En el seu lloc, espera que es construeixi paulatinament una esfera pública en xarxa que alteri els processos fonamentals de comunicació social.

Aquesta canvi pel que fa a la forma de comunicar-se i de fer no ocorre només a títol personal, sinó –i sobretot– a nivell col·lectiu (Noveck, 2005). En aquest sentit, la tecnologia no només empodera el ciutadà individual, sinó que li dona noves eines a partir de les quals o sobre les quals edificar noves formes d'acció col·lectiva. Tot i que l'enfocament de Benkler és sens dubte més ampli i de major calat, la proposta de Noveck és en part més ambiciosa: "hauríem d'explorar formes d'estructurar el marc legal per deferir la presa de decisions polítiques i legals cap avall, cap a una presa de decisions descentralitzada i centrada en la comunitat".

Això no obstant, la possibilitat tècnica de realitzar un determinat canvi o moviment –tot i que sigui exploratori– no hauria de ser condició suficient (tot i que probablement sí necessària) per a realitzar-lo.

Aquesta condició de fons ens la proporciona Inglehart (2008) quan parla de canvi en els valors entre generacions i, en general, comparat amb els anys justament posteriors a la revolució de Maig de 1968 i els moviments pacifistes de la dècada següent. En la seva anàlisi, l'autor identifica clarament com els canvis en els valors que ja s'apunten el 1971 s'han consolidat fins i tot fins al punt que no hi ha una confrontació intergeneracional, sinó que els valors més identificats amb el materialisme –amb la supervivència– formen part ja de generacions en vies de desaparició. Pel contrari, esdevenen hegemònics valors post-materialistes més centrats en l'autonomia i l'autoexpressió, uns valors que, no sorprenentment, diversos autors han identificat com a ressonants entre la filosofia *hippy* de la dècada de 1960 i la filosofia *hacker* vinculada al desenvolupament d'Internet (Himanen, 2003; Lanier, 2010).

Política i/a Internet

Així, el canvi tecnològic juntament amb un canvi de valors són terreny pròsper per a canvis de comportament i, sobretot, d'enfocament en tot allò que té a veure amb allò col·lectiu. No són pocs els autors que, en conseqüència, s'han llançat a veure el potencial d'Internet sobre el desenvolupament econòmic, el compromís cívic o la participació ciutadana. En aquest sentit, “Internet podria ser un nou estímul per al coneixement, interès i discussió política” (Mossberger *et al.*, 2008). Això, realment, és així?

Esdevenen hegemònics valors post-materialistes més centrats en l'autonomia i l'autoexpressió

El primer que ens diu l'evidència científica és que a Internet i en l'ús que se'n fa per a la política es confirma majoritàriament la hipòtesi del *knowledge gap* (Tichenor *et al.*, 1970). D'aquesta manera, les pautes d'ús d'Internet en l'àmbit de la política s'expliquen sobretot per les característiques socio-demogràfiques dels ciutadans. Així, la participació digital ve molt condicionada pel nivell educatiu, la situació laboral i, en menor mesura i de manera decreixent, per l'edat; no és així, d'altra banda, amb la classe social (Robles Morales *et al.*, 2012).

Tanmateix, s'ha pogut comprovar (Borge & Cardenal, 2012) que l'ús –l'experiència en l'ús– d'Internet té un efecte directe en la participació política, independentment de la motivació política. Dit d'una altra manera, la competència digital augmenta la probabilitat que una persona acabi participant en política en línia, i això amb independència del seu nivell inicial de motivació política. Això s'explicaria, entre altres motius, per la gran abundància de contingut polític a Internet que, literalment, “surten a l'encontre” de l'internauta, així com pels usos intensius de recerca i obtenció d'informació en línia que fan els usuaris de banda ampla –que, alhora, ens porta de nou al primer punt. I, tercer, perquè aquesta informació acaba obtenint-se de llocs web “no tradicionals”, en el sentit de no pertànyer a partits o organitzacions explícitament vinculades amb activitats polítiques (sindicats, grups d'interès, etc.) (Horriagan, 2004).

Un cop trobada la informació a Internet –sovint de manera involuntària– també és habitual que els internautes trobin fòrums on dialogar o discutir –sobre política. Aquests espais, sovint oberts, donen lloc a tota mena de trobades que no necessàriament són partidistes o unicolors (Kelly *et al.*, 2005).

El resultat final d'aquesta participació política a Internet es pot resumir de tres maneres diferents. D'una banda, no canviant gens les coses o, en qualsevol cas, reforçant allò que ja passava fora de la xarxa. En la mateixa línia del que s'ha comentat anteriorment respectes de l'ús d'Internet i el perfil sociodemogràfic, així com la hipòtesi del *knowledge gap*, s'ha constatat també que les activitats en línia no substitueixen sinó que reforcen les accions polítiques que el ciutadà compromès realitzava ja fora de la xarxa (Christensen, 2011).

D'altra banda, la major exposició a informació política a Internet ha pogut identificar-se també amb un posicionament més crític que, sovint –tot i que dins del context encara molt minoritari– ha acabat transformant-se en un vot també crític i per tant favorable a formacions polítiques minoritàries, si no oposades sí una mica marginals dins del sistema polític imperant. Per últim, s'ha pogut relacionar també l'ús d'Internet i l'accés a la seva informació amb un pas més enllà del vot crític: l'increment tant en intensitat com en quantitat de la participació en iniciatives i accions polítiques extra-representatives, és a dir, no marginals al sistema sinó totalment fora del sistema (Cantijoch, 2009).

No obstant això, creiem que aquest punt de vista –com afecta Internet al vot, com afecta Internet a la motivació, com afecta Internet a la participació en política institucional o en moviments extra-representatius– continua sent massa parcial per a la profunditat dels canvis que observem al nostres carrers.

Sádaba (2012) ens recorda una qüestió amb la qual també nosaltres iniciàvem la nostra reflexió: la transcendència d'uns canvis socioeconòmics i polítics, associats a uns moviments socials, que difícilment es poden cenyir a relacions de causalitat vinculades a canvis tecnològics o a canvis en les comunicacions. Així, en l'exercici d'explicar la “virtualització dels moviments socials” no n'hi ha prou de superposar una capa digital a allò que ja existeix, sinó que segurament cal repensar tot el model de compromís polític, participació o activisme per comprendre les noves tendències.

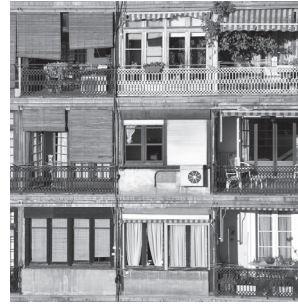
Una interessant aproximació sobre com n'és de limitat veure la transformació política que ve de la mà d'Internet com una mera virtualització de les pràctiques i actors existents és la recuperació que de la teoria lefebvriana (Lefebvre, 1991) fa Martínez Roldán (2011). En el seu treball podem veure els nous moviments polítics com a redissenys dels *espais de representació* que “desplacen les *representacions de l'espai* hegemòniques establertes per les dinàmiques del capital”. Com a resultat, se genera una hibridació

S'ha pogut relacionar també l'ús d'Internet i l'accés a la seva informació amb un pas més enllà del vot crític

de l'espai urbà amb el ciberespai, afectant alhora, cap enrere, els espais de representació i, sobretot, cap endavant les representacions de l'espai i les institucions que les habiten i les conformen.

La idea d'aquests espais com alguna cosa més que mers calcs virtuals de la realitat ha estat ja explorada per Castells (2012) en els seus espais d'autonomia o Echeverría (1999) en el seu tercer entorn. Totes dues aproximacions no deixen de ser interessants complements dels no-espais d'Augé (2000): la ciutadania reinventant l'especialitat i, amb ella, les institucions de la societat que ara s'han de doblegar a nous hàbits de consum i de lleure, però també d'activisme polític. Per descomptat, la re-ubicació de l'acció política no pot ser sinó acompanyada d'un "procés de formació i exercici de les relacions de poder en un nou context organitzacional i tecnològic derivat de l'adveniment de les xarxes globals digitals" (Castells, 2009).

Creiem que hi ha prou indicis per afirmar que la política *amb i a* Internet discorre en dos plans distints: un, evolutiu, on les velles pràctiques i actors substitueixen formes i eines del passat per les noves eines digitals; l'altre, transformador i disruptiu, on els vells espais i relacions de poder s'estan veient alterats en la seva essència, amb noves pràctiques, actors i escenaris que s'escapen dels patrons de caracterització tradicionals.

Participació en línia i participació extra-representativa: de l'empoderament a les para-institucions

Si hem vist que Internet fa més procliu estar més informat sobre política o bé tenir un major grau de compromís i participació, no només allò quantitatiu sinó també allò qualitatiu d'aquesta participació es veu afectat. Colombo *et al.* (2012) mostren clarament com a més d'un major interès, Internet fa que l'eficàcia política interna –el grau en què la persona es considera o no competent en política– també es vegi afectada positivament. Dit d'una altra manera, podem veure el major interès i la major eficàcia interna com a bones aproximacions al nivell d'empoderament del ciutadà com a actor polític. Aquest empoderament –entès com la llibertat d'actuar dins del sistema– no es correspon amb una major governança –entesa com la llibertat d'actuar sobre el sistema–: així, l'eficàcia interna no es correspon amb un major grau d'eficàcia externa –la idea que té el ciutadà sobre la disposició i la capacitat de dirigents i institucions per a respondre a les demandes de la població– i sovint es converteix en desafecció amb l'actual sistema democràtic.

Cal preguntar-se, en aquest punt, si aquesta desafecció engrandeix les files de l'abstenció, o bé es transforma en acció política extra-representativa.

El que fins ara hem pogut constatar és que aquest major empoderament dels ciutadans ha desembocat en una nova elit, una *leetocràcia* (Breindl & Gustafsson, 2011) de *goverati* (Peña-López, 2011), que conforma un nucli dur d'activistes que formen coalició de manera temporal per abordar campanyes, inserint una qüestió específica a l'agenda pública i convertint-se en una sort de nous mediadors entre els que prenen decisions públiques i els ciutadans. Aquest petit grup d'emprenedors de moviments socials (Breindl, 2012) conforma noves jerarquies i l'evolució de les quals va de la constitució del nucli del moviment a la seva ampliació i posterior participació per altres agents, ara ja més tradicionals, de l'esfera pública, tot creant-se noves para-institucions que responen al patró habitual institucional cap enfora, però que són totalment diferents, reticulars, cap endins (Peña-López *et al.*, 2013).

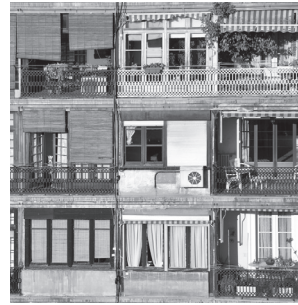
Aquestes xarxes i subxarxes, relacionades entre si, conviuen en “perfecta simbiosi [...] amb els actors comercials dels mitjans de comunicació massius” (Kelly, 2008), de vegades amenaçant la seva mera existència, moltes vegades col·laborant, tot i que ara creant noves formes de relació entre els actors de l'escena política. Però no es tracta només de canvis: els actors mateixos que participen en aquestes xarxes també canvien, així com els seus respectius rols, entre ells els mitjans de comunicació i les tasques que habitualment havien dut a terme.

Noves formes d'informar-se i noves formes d'informar. Això no obstant, hem vist que el seu impacte se sol centrar en la participació extra-representativa i només de manera encara marginal en l'abstenció o el vot a alternatives minoritàries. Fins aquí, podríem pensar que tot el canvi de paradigma al qual sembla que apuntem es limita a maneres de procedir i a comunitats que operen al marge de les grans majories. Tanmateix, sí que hi ha quelcom central que s'ha vist alterat sobre manera: el debat. Anduiza *et al.* (2012) apunten que l'impacte de l'exposició a informació política en línia està certament determinat per l'extracció social. Aquests determinants, a més, afecten –seguint de nou la hipòtesi del *knowledge gap*– tots els àmbits relatius a la informació política i la motivació per anar a votar, ja sigui en línia o per altres canals tradicionals. Tanmateix, si bé l'impacte en la motivació o l'activisme de la informació política en línia és petit en comparació amb aquests altres factors socioeconòmics, no passa el mateix amb el debat polític: l'existència d'informació a la xarxa aviva el debat i sí té un impacte major en la implicació en discussions de tall polític dels ciutadans.

Font *et al.* (2012), i a partir del treball de Hibbing i Theiss-Morse (2002), completen algunes idees exposades fins aquí. Davant l'aparent paradoxa que els ciutadans semblen demanar majors nivells de participació en política mentre que les dades mostren un descens en l'afiliació a partits, sindicats i ONG, la paradoxa s'esclareix en comprovar que sí incrementa la participació en la política no formal o extra-representativa. La ciutadania que demanda una major implicació, a més, té un cert biaix (esquerra, urbana) que coincideix amb el biaix del perfil de l'internauta mitjà. A més, alhora que

desconfia i és crítica amb els polítics professionals i càrrecs electes, sembla confiar més en els seus parells, de la mateixa manera que es reflecteixen les dinàmiques de comportament en les plataformes de xarxes socials.

S'apunta també que aquesta participació extra-representativa s'activa davant de casos extrems: casos extrems com els que s'han vist a Espanya el març de 2004 o el maig de 2011, aquest últim ja fora d'allò local i absorbit en una crisi financera d'ordre internacional. Així, els casos extrems serien els que, a partir d'un debat reactiu en part gràcies a les TIC, forgen la participació extra-representativa que, a més, troba en aquestes mateixes TIC una eina perfecta per a la seva organització i acció coordinada.

Participació en línia, ciberactivisme i clicktivisme

Transcorreguda ja pràcticament una dècada de l'anomenada Web 2.0 i properament una segona dècada de la posada a disposició del públic en general d'Internet, l'evidència (Smith, 2013) refuta alguns mites alhora que reforça algunes idees que hem anat exposant en els darrers paràgrafs. Així, la constantment –i en els darrers anys de manera accelerada– creixent activitat política en les plataformes de xarxes socials no ha suposat una desvinculació “d'allò virtual” amb “allò presencial”, sinó tot al contrari: el consens és total pel que fa a les xarxes socials com una part més de l'activitat política.

El consens és total pel que fa a les xarxes socials com una part més de l'activitat política

No obstant això, els patrons de comportament online, si bé no desvinculats de l'offline, sí comencen a tenir trets diferencials clars de la política tradicional (Rainie *et al.*, 2011; Obar, 2012): la comunicació es fa més freqüent i intensa, es considera que el mitjà digital afavoreix la consecució d'objectius, hi ha major participació acompanyada de major compromís i satisfacció amb els resultats. Fernández-Prados (2012) arriba a contraposar Activisme 1.0 amb Activisme 2.0, aquest segon molt més orientat al debat i a l'acció, molt més horitzontal en les seves formes i més adreçat a la transformació social en el seu fons. També contraposa l'autor un concepte d'e-participació amb formes més properes a la participació representativa o convencional amb una e-protesta més identificada amb noves formes d'acció política com el ciberactivisme, l'activisme digital o el hacktivisme, definitivament lluny de les institucions i conformant nous canals de democràcia extra-representativa.

Fent un paral·lelisme amb les comunitats virtuals de creació de continguts, Fuster & Subirats (2012) defineixen noves comunitats d'acció política on la participació és altament oberta, tant pel que fa a “membresia” –si és que és pertinent aquí aquesta paraula– com pel que fa a diferents perfils, modalitats i nivells de compromís. Es tracta també d'una participació altament descentralitzada i asincrònica, sense dependències d'espai –local associatiu, seu

del partit– com del temps –reunions o assemblees preprogramades. És també oberta en el sentit de ser una participació pública, àmpliament difosa per les xarxes, així com autònoma, on l'individu és el responsable últim del seu compromís així com de les tasques a les quals es compromet. Per últim, és també oberta en la forma com es dona l'acció i la seva implementació, iniciada a iniciativa pròpia i fomentada des de l'adscripció. Una democràcia fomentada en el fer: una fer-cràcia (o *do-ocracy* en la seva accepció anglosaxona).

Aquestes noves comunitats polítiques, obertes, “es formen al voltant de debats interessats i ben informats” (Kelly, 2008), canviant les jerarquies i les subestructures existents.

Es perfila una novíssima participació política que sembla emergir com una nova via para-institucional

Lluny, doncs, del *daily me* (Negroponte, 1995) o de les *echo chambers* o cambres de ressonància (Sunstein, 2001), el que es perfila és una novíssima participació política que difícilment encaixa o bé en les teories de la mobilització o bé en les teories del reforç (Norris, 2001), sinó que sembla emergir com una nova via para-institucional (Peña-López *et al.*, 2013), a mig camí entre la mobilització i les noves formes polítiques i el reforç de les institucions tradicionals existents.

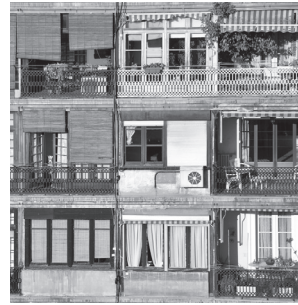
Una nova mobilització política que, a més, té un tret fonamental i que el diferencia d'una altra participació prèvia, tant en les formes com, sobretot, en el seu abast: el registre constant de l'activitat i la participació, la traçabilitat de les accions, la documentació exhaustiva i detallada dels processos, l'obertura d'aquests processos i, per últim, la publicació i posada a disposició del públic de tot l'elenc de dades, protocols, eines i resultats emprats en l'acció política.

És en aquest context, i molt relacionat amb l'alta granularitat en el compromís i nivell de participació acceptat en aquestes noves comunitats d'activisme polític que apareix la figura del clicktivisme o *slacktivism*. Volem manifestar aquí dues formes d'aproximar-se a aquest concepte. La primera, denunciada i injuriada per Morozov (2011) i que és l'accepció generalment comentada en els mitjans i la literatura, s'aproxima al clicktivisme des d'allò micro i des de l'emissor. En aquest sentit, el ciutadà satisfà la seva necessitat de comprometre's políticament tot participant amb accions menys puntuals, ja sigui signant una petició en línia, ja sigui reenviant un missatge o repiulant una piulada, ja sigui fent un “m'agrada” o comentant en qualsevol xarxa social, blog o mitjà de comunicació en línia.

No cal dubtar gens que, des d'aquest punt de vista, vist com una acció aïllada, el clicktivisme ocupa el darrer escalafó en el compromís, la responsabilitat i l'esforç de l'activitat política.

No obstant això, hi ha una altra aproximació, presa des d'allò macro, allò col·lectiu i posant l'èmfasi en el receptor, aquella a qui s'adreça el *conjunt* de clicks/RT/m'agrada emesos per tots els ciutadans.

D'una banda, com han mostrat Nonneke & Preece (2003), el *lurker* –l'usuari passiu dels fòrums d'Internet– és un rol més que necessari per al bon govern i salut de la comunitat virtual. Més enllà de la passivitat, és el *lurker* –i, en el nostre cas, el clicktivista– qui manté la cohesió de la comunitat, difon els seus continguts a través de les seves accions de mínim esforç, actua en els moments crítics i, sobretot, aporta valor a la comunitat mateixa en filtrar i llegir críticament els continguts. Més enllà d'aquestes qüestions, volem afegir a més que el *lurking* o el *clicktivisme* són sovint, i com hem comentat més amunt, activitats consubstancials al nou activisme polític i els seus diferents nivells de compromís i de participació que canvien al llarg del temps i les persones, segons els seus interessos i necessitats, i passant per diferents estadis (Peña-López *et al.*, 2013) de participació.

D'altra banda, i a nivell col·lectiu, aquests clicktivistes són els mateixos que es comprometen fora de les xarxes socials (Ogilvy *et al.*, 2011), donen cohesió al grup i un sentit d'identitat col·lectiva i, sobretot, són accions puntuals que complementen, i no substitueixen, altres accions de participació política. Més important encara, la visibilitat *passiva* d'aquestes accions –en aparèixer als perfils de les xarxes socials dels activistes – acaba treballant pel seu compte, fent que la implicació en causes cíviques acabi derivant en canvis de comportament tant individuals com del cercle social proper al ciutadà.

Casual politics

Però més enllà del punt de vista individual o col·lectiu, creiem que val la pena considerar el clicktivisme no des del punt de vista “activista de sofà”, sinó del qui pren les decisions.

Hi ha un tendre costum en temporada electoral en què els candidats s'apropen als mercats i als bars a xerrar amb “el poble baix”, a captar el seu pols, a escoltar les seves peticions i necessitats. Fora de la temporada electoral, aquestes audiències s'acostumen a produir en sentit invers, a saber, amb vagues i manifestacions als carrers. En la mesura en què els mercats i bars acaben repetint els mateixos anhels i queixes, o en la mesura en què vagues i carrers s'omplen a vessar o no de ciutadans ansiosos de ser escoltats, els temes entren en l'agenda política i/o en l'agenda pública, en funció de si el pas és donat primer pels partits o pels mitjans de comunicació.

Podem aproximar-nos al clicktivisme des del seu vessant col·lectiu i com una petita part d'un tot major: com la part perifèrica d'una participació que té lloc alhora al carrer i en línia, altament implicada i participativa, multiplataforma, detalladament documentada i difosa a la xarxa, totalment extra-representativa i descentralitzada però amb formes cap a l'exterior que emulen les institucions. En aquest sentit, el clicktivisme no és tan important en funció

de l'emissor –qui fa un click– sinó en funció del receptor: aquella institució que se sent interpel·lada per literalment milions de microaccions que són, a més, en essència, l'eco d'un moviment compactat que, per no institucionalitzat, no entra en els nostres paràmetres habituals de mesura d'impacte de la participació política: hores de treball “perdues” per la vaga, manifestants al carrer o número de vots canviats en les properes eleccions.

De Marco & Robles Morales (2012) ens adverteixen de la “influència de la participació institucional i de les noves formes de participació [i] que aquestes eines poden propiciar la difusió de pràctiques polítiques que en el ‘món real’ tenen menor rellevància política”. Així, eines que en el seu origen no tenen un ús polític acaben apropant el ciutadà a participar en política, per atzar, de manera casual.

Més que falta d'interès a l'*espai polític* el que hi ha és desconfiança o desesperança

Si recuperem les tesis de Hibbing & Theiss-Morse (2002), aquests dibuixen un espai polític ideal com una avinença on les decisions són preses per tècnics neutrals sense cap intervenció dels ciutadans. Hi hauria, per part dels ciutadans, una preferència per processos “sigil·losos”, sense gaire debat i menys polèmica, delegant la responsabilitat en els anomenats “tecnòcrates”. Ens adverteixen els autors, això no obstant, que l'aparent manca d'interès no és tal. D'una banda, perquè més que falta d'interès a l'*espai polític* el que hi ha és desconfiança o desesperança. D'altra banda, perquè és palpable l'interès en el *procés polític*, en com es prenen les decisions –al marge, de nou, de voler participar en l'*espai polític*.

Tot i que ja hem vist (Font *et al.*, 2012) que aquestes hipòtesis tenen moltes arestes, aquesta preferència per una democràcia sigil·losa aniria totalment en línia amb una política *casual*, informal, basada en microvots constants (clicktivisme) al voltant de grans temes tractats en grans àgores alienes a les institucions i amb dinàmiques diferents a les de la política representativa.

Contradient Hirschman (1970), podríem arribar a afirmar que en aquesta opció per la via extra-representativa i, en especial, pel seu vessant informal, la *sortida* no seria tal, sinó que seria una sortida cap a la veu. És a dir, l'opció per la participació política extra-representativa no seria una sortida del sistema democràtic, sinó una opció conscient per donar veu a una altra tipus de participació. I això seria especialment rellevant o consistent en un entorn on la lleialtat es veuria fortament devaluada per la flagrant desafecció política que assola moltes democràcies modernes.

En aquest mateix sentit, els arguments que el mateix Hirschman (1991) recull com a emprats per rebatre canvis de gran calat polític –tesi de la perversitat, tesi de la futilitat, tesi del perill– ens serveixen per explicar l'oposició al clicktivisme, especialment en la seva consideració d'alguna cosa fútil.

Això no obstant, i com intentarem apuntar a continuació, aquesta aproximació continua essent la d'una evolució, i no la d'una profunda transformació

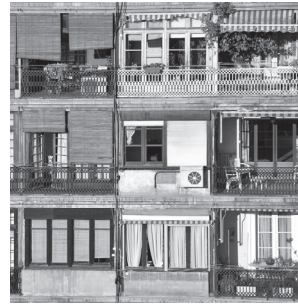
del sistema i, d'altra banda, està feta des del punt de vista de qui emet un click redemptor i no de qui ha de monitoritzar, sistematitzar i inferir a partir de milions de dades que proporciona tota activitat digital en temps real, popularitzat com a *big data*.

Sistemes emergents i reconeixement de patrons

Podem donar-li encara una altra volta de cargol a la qüestió del clicktivisme des de la posició de qui pren decisions i la seva visió d'allò col·lectiu, allò agregat. La ingent quantitat de dades que ara es poden manejar; allò limitat –o limitadíssim– del click com a acció política que pot fins i tot prendre's com a acció poc informada o, directament, ignorant del context; així com les trobades casuals i solapaments fortuïts entre campanyes i col·lectius impulsors no són sinó tres de les hipòtesis o precondicions que Johnson (2001) maneja per parlar de terrenys abonats als comportaments emergents –entesos com a comportaments col·lectius el disseny dels quals no estava en les accions preses a títol individual, o comportaments col·lectius complexos que es donen en agregar una infinitat de comportaments individuals simples. En aquest context, Johnson convida a la identificació de patrons.

Tot i que la presa de decisions basada en dades no és –o no hauria de ser– quelcom nou, és innegable que les Tecnologies de la Informació i la Comunicació i, molt especialment, el fenomen del *big data*, ofereixen noves oportunitats de magnituds mai vistes fins ara (Esty & Rushing, 2007). És cert que aquesta aproximació té ben fonamentades crítiques sobre la fredor de les dades, deficiències a l'hora de capturar contextos, simplificació de la realitat i de la definició de problemes, així com no pocs dubtes sobre aspectes com la privacitat o la seguretat (Morozov, 2013). No obstant això, entenem que entre l'extrem que representa la política representativa institucionalitzada tradicional i l'extrem de la presa de decisions automatitzada per les dades, hi ha un ampli marge de maniobra i, sobretot, d'hibridació de maneres de procedir. I existeix, per damunt de tot, una possibilitat real de prendre aquest clicktivisme com a indicadors vius –en tots els sentits– i com a ciutadans que estan “votant amb els peus” a diari, de manera inconscient i fins i tot passiva, amb l'absència de biaixos que això suposa (parlem d'ingents quantitats de dades difícils de manipular).

Entre els moltíssims casos que hi ha, podem destacar el reconeixement de patrons de comportament en matèria de mobilitat a partir de la geolocalització de terminals mòbils (Frías-Martínez *et al.*, 2010) o l'ús de Twitter per traçar l'evolució de malalties contagioses així com els nivells d'activitat associats a la seva propagació (Signorini *et al.*, 2011), exercici que pot arribar a plasmar-se en interessantíssims projectes com el Health Map.

En un àmbit més proper a la política, experiments aparentment trivials com el del col·lectiu FloatingSheep de geolocalització de piulades racistes en resposta a la reelecció del president Obama als EUA poden també evolucionar fins al mapejat de tota mena de llenguatge d'incitació a l'odi.

Si el cas de la mobilitat a través de les dades de telefonia mòbil o les piulades sobre salut ens donen una poderosa eina per a l'afinament de polítiques públiques –de mobilitat o de salut, respectivament– l'evolució fins a la detecció de preferències polítiques ens trasllada fora de l'administració o el govern i de ple en l'àmbit de la democràcia o la governança. Insistim en aquesta qüestió: “el valor no rau en cada fragment d'informació individual, sinó en l'esquema mental creat per un determinat nombre de missatges al llarg del temps” (Rieder, 2012).

La nova
participació digital
extra-representativa
es pot entendre
alhora com
a moviment
i com a cultura

Dit d'una altra manera: la nova participació digital extra-representativa es pot entendre alhora com a moviment –amb les seves accions particulars i ben definides– i com a cultura –amb la seva ideologia i el seu programa polític supra-jacent. És aquesta ideologia, valors compartits i programa polític implícits els que ara es poden explicitar a través del maneig d'ingents quantitats de dades, el reconeixement de patrons i la inferència de comportaments emergents.

I el clicktivisme –o el clicktivista– no és sinó una ínfima però valuosíssima peça d'aquest trencaclosques. Perquè és en la mesura en què s'assoleix una massa crítica d'accions mínimes, altament influenciables i volàtils que, això no obstant, és possible fer rodar la bola de neu de la viralitat en la participació (Watts & Dodds, 2007). Si, a més, hi afegim la possibilitat de caracteritzar grans agregats d'individus segons el seu comportament en línia (Kosinski *et al.*, 2013), no només podem inferir tendències polítiques emergents a través de la identificació de patrons de comportament, sinó que a més podem aproximar la seva representativitat respecte del total de la població.

El clicktivisme existeix entre dues noves formes d'entendre l'acció col·lectiva i la presa de decisions. D'una banda, les noves formes de participació extra-representativa iniciades per nuclis cohesionats (Peña-López *et al.*, 2013) o *hackers socials* (Ruiz de Querol & Kappler, 2013). D'altra banda, una política allunyada del lideratge de les democràcies modernes i més centrada en el foment de les capacitats i els valors emancipadors, fomentant el pas d'una elecció objectiva a una elecció subjectiva i, d'aquesta, a una elecció efectiva (Welzel *et al.*, 2003).

Reivindicació del clicktivisme

El tema del clicktivisme ha estat tractat d'una forma relativament extensa encara que, segons el nostre parer, no sense una certa superficialitat. En breu, les referències al clicktivisme s'han emprat per descriure activitats cíviques que requereixen poc compromís i/o exposició pública. Com a tals, no me-

reixen gaire crèdit i s'etiqueten com una acció cívica frívola, còmoda i amb freqüència mancada d'impacte. Aquesta aproximació és prou ajustada a la realitat: un "m'agrada" a la pàgina web d'una organització sense ànim de lucre o firmar una petició en línia s'apropa més a la compra d'una xapa reivindicativa per col·locar-se a la solapa de la jaqueta que al voluntariat de tot un cap de setmana en un centre social o a la lluita contra la policia d'un govern totalitari en una manifestació davant del palau presidencial.

Però això només és una part de la història.

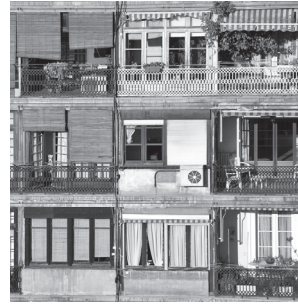
Agafem un exemple més neutral que l'acció humanitària o la política ciutadana per il·lustrar la nostra aproximació. Imaginem un estudiant universitari fent campanya una vegada al mes o una vegada cada dos mesos. Des del punt de vista individual, aquesta acció tindrà en general molt poc impacte. L'estudiant passarà el matí al bar amb alguns dels seus companys, obtindrà els apunts de la classe perduda d'algú altre i aquí s'acabarà la història.

Però, com a mínim, hi ha dos enfocaments més.

Des d'un punt de vista col·lectiu, faltar a una classe no és més que una petita part d'un panorama més ampli: les estratègies (conscients o inconscients) de la socialització que els joves exerceixen des de la seva primerenca adolescència fins que entren a l'edat adulta. Per tant, faltar a aquesta classe és només una activitat més que s'han de proposar en relació amb sortir els caps de setmana amb els amics, anar al cine, tenir les primeres relacions amoroses i patir les primeres ressaques. Faltar a classe, encara que pugui semblar una qüestió menor, és tanmateix una altra manera de donar forma a la pròpia identitat i de trobar el propi lloc dins de tribu. Faltar a classe no és una cosa que succeeixi de manera aïllada i és en el conjunt i en el context on s'ha d'anar a buscar el significat i no en l'acció puntual.

També podem abordar el punt de vista del professor. Si se salten les classes a l'atzar, l'impacte és sens dubte gairebé nul. Però què passa si totes i cada una de les vegades que els estudiants falten a classe en realitat s'estan saltant la classe del mateix professor? La suma de les campanyes disperses concentrades en el mateix professor pot acabar en classes completament buides. I això sens dubte està llançant un missatge respecte del professor particular. Així, des del punt de vista del professor, no és el mateix que un o dos estudiants se saltin una classe de tant en tant que, quan ho facin, sigui sempre en la mateixa assignatura, amb el mateix professor i alhora: fàcilment pensarem que el tema és o està tractat de forma poc interessant, que la docència no és de qualitat, que la tasca del professor és deficient, etc.

Substituïm faltar a classe per una petita acció virtual, els estudiants pels ciutadans, i el professor pel govern, i ja tenim (re)definit el clicktivisme. Si el clicktivisme es pren de forma individual, resulta irrellevant; però cobra molt més sentit si es pren en conjunt o des del punt de vista del govern.

Col·lectivament, el clicktivisme ben poques vegades és una activitat aïllada, sinó la punta de l'iceberg dels principals moviments ciutadans que s'executen a través de diferents plataformes i mitjans de comunicació. El clicktivisme generalment es fomenta en el marc dels projectes exposats públicament i adreçats per ciutadans compromesos.

Des del punt de vista del govern, el clicktivisme exitós i popular en la seva forma agregada es pot comparar fàcilment amb les manifestacions massives que els que prenen decisions generalment tenen en compte. Potser no com a interlocutors legítims, però segurament com a sondes vàlides de l'estat de l'opinió pública.

En la nostra exposició hem volgut representar el clicktivisme sota el tòpic de l'iceberg. Si bé la part flotant és la que és visible als ulls, no és sinó una petita part que pot fer-nos perdre la visió de conjunt, minimitzar-ne la importància i conduir-nos al naufragi.

La nostra reivindicació del clicktivisme no és a títol individual: com hem comentat, es tracta moltes vegades d'accions poc compromeses en si mateixes i fins i tot –i la majoria de vegades– una seqüència de generació de dades de forma passiva i automatitzada. En aquest sentit, i des del punt de vista de l'activisme, és comprensible que el clicktivisme gaudeixi de mala reputació.

Sota la superfície de les institucions i la participació política formal hi ha noves pràctiques extra-representatives, invisibles als radars de la democràcia moderna gestada al voltant de la revolució científica i la revolució industrial

Però la major part del fonament del clicktivisme queda sota la superfície. Sota la superfície de les institucions i la participació política formal hi ha noves pràctiques no només extra-representatives, potser no tan noves com invisibles als radars de la democràcia moderna gestada al voltant de la revolució científica i la revolució industrial. Aquestes noves formes de fer política, de manera descentralitzada però cohesionada, individual però para-institucionalitzada en la seva cara externa, necessàriament han d'entrar en les equacions institucionals, i el clicktivisme és una de les seves incògnites més potents.

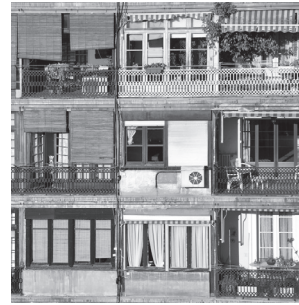
La reivindicació del clicktivisme s'ha de fer, doncs, des de la política institucional, posant en valor aquesta *casual politics* o política informal que es dona en la perifèria dels nous moviments socials, en frívola però significativa fricció amb les pràctiques tradicionals –i, com hem vist, moltes vegades complementant-se les unes amb les altres més que no pas en oposició.

Considerem que la monitorització, el reconeixement de patrons polítics, la inferència d'ideologies i propostes tàcites, o la política en temps real són –o haurien de ser– noves aproximacions a l'acció política que ara són no només possibles sinó desitjables. Obviar aquesta caixa d'eines, necessària per a comprendre la nova ciutadania digital, és un indicatiu d'anquilosament polític, com el clicktivisme és indicatiu que alguna cosa es mou a la societat.

Ismael Peña-López
Professor de Dret i Ciència Política (UOC)
ismael@ictlogy.net

Bibliografia

- Anduiza, E., Cristancho, C. & Cantijoch, M.** (2012). “La exposición a información política a través de Internet”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 673-688. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/viewFile/1493/1504>
- Augé, M.** (2000). *Sobremodernidad. Del mundo de hoy al mundo de mañana*. [online]: Memoria. <http://www.memoria.com.mx/129/auge.htm>
- Benkler, Y.** (2006). *The Wealth of Networks: How Social Production Transforms Markets and Freedom*. New HavDins: Yale University Press.
- Borge, R. & Cardenal, A. S.** (2012). “Surfing the Net: A Pathway to Participation for the Politically Uninterested?”. Dins: *Policy & Internet*, 3 (1). Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://www.psocommons.org/policyandinternet/vol3/iss1/art3>
- Breindl, Y. & Gustafsson, N.** (2011). “Leetocracy: Networked Political Activism or the Continuation of Elitism in Competitive Democracy?”. Dins: D. Araya, Y. Breindl, Y. & T.J. Houghton (Eds.), *Nexus: New Intersections in Internet Research, Chapter 9*, 193-212. New York: Peter Lang.
- Breindl, Y.** (2012). “The Dynamics of Participation and Organisation in European Digital Rights Campaigning”. Dins: *eJournal of eDemocracy and Open Government*, 4 (1), 24-44. Krems: Danube-University Krems. <http://www.jedem.org/article/view/96>
- Cantijoch, M.** (2009). *Reinforcement and mobilization: the influence of the Internet on different types of political participation*. Seminario Citizen Politics: Are the New Media Reshaping Political Engagement? Barcelona, May 28th-30th 2009. Barcelona: IGOP
- Castells, M.** (2009). *Communication power*. Cambridge: Oxford University Press.
- Castells, M.** (2012). *Redes de indignación y esperanza*. Madrid: Alianza Editorial.
- Christensen, H. S.** (2011). “Political activities on the Internet: Slacktivism or political participation by other means?”. Dins: *First Monday, February 2011*, 16 (2). [online]: First Monday. <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/3336/2767>
- Colombo, C., Galais, C. & Gallego, A.** (2012). “El uso de Internet y las actitudes políticas. Datos cuantitativos y cualitativos de España”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 751-766. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/viewFile/1498/1509>
- De Marco, S. & Robles Morales, J. M.** (2012). “Uso de los blogs políticos: análisis de algunos factores determinantes”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 689-705. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1494>
- Echeverría, J.** (1999). *Los Señores del aire: Telépolis y el Tercer Entorno*. Barcelona: Destino.

- Esty, D. C. & Rushing, R.** (2007). *Governing by the Numbers: The Promise of Data-Driven Policymaking in the Information Age* Washington, DC: Center for American Progress. http://www.americanprogress.org/wp-content/uploads/issues/2007/04/pdf/data_driven_policy_report.pdf
- Fernández Prados, J. S.** (2012). “Ciberactivismo: conceptualización, hipótesis y medida”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 631-639. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1490>
- Font, J., Navarro, C., Wojcieszak, M. & Alarcón, P.** (2012). *¿“Democracia sigilosa” en España? Preferencias de la ciudadanía española sobre las formas de decisión política y sus factores explicativos*. Opiniones y actitudes, nº 71. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas. <http://libreria.cis.es/static/pdf/OA71acc.pdf>
- Frias-Martinez, V., Virseda, J., Rubio, A. & Frias-Martinez, E.** (2010). “Towards Large Scale Technology Impact Analyses: Automatic Residential Localization from Mobile Phone-Call Data”. Dins: *Proceedings of ICTD 2010*. 4th ACM/IEEE International Conference on Information and Communication Technologies and Development. London: IEEE. [http://www.gg.rhul.ac.uk/ictd4/ictd2010/posters/ICTD2010Frias-Martinez et al.pdf](http://www.gg.rhul.ac.uk/ictd4/ictd2010/posters/ICTD2010Frias-Martinez%20et%20al.pdf)
- Fuster, M. & Subirats, J.** (2012). “Crisis de representación y de participación. ¿Son las comunidades virtuales nuevas formas de agregación y participación ciudadana?”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 641-656. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1491>
- Hibbing, J. R. & Theiss-Morse, E.** (2002). *Stealth Democracy: Americans' Beliefs About How Government Should Work*. New York: Cambridge University Press.
- Himanen, P.** (2003). *L'ètica hacker i l'esperit de l'era de la informació*. Barcelona: Editorial UOC
- Hirschman, A. O.** (1970). *Exit, Voice, and Loyalty*. Cambridge: Harvard University Press.
- Hirschman, A. O.** (1991). *The Rhetoric of Reaction*. Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Horrigan, J. B., Garrett, R.K. & Resnick, P.** (2004). *The internet and democratic debate* Washington, DC: Pew Internet & American Life Project. http://www.pewtrusts.org/uploadedFiles/wwwpewtrustsorg/Reports/Society_and_the_Internet/Pew_Internet_political_info_report_1004.pdf
- Inglehart, R.** (2008). “Changing Values among Western Publics from 1970 to 2006”. Dins: *West European Politics, January-March 2008*, 31 (1-2), 130-146. London: Routledge. http://www.worldvaluessurvey.org/wvs/articles/folder_published/publication_559/files/values_1970-2006.pdf
- Johnson, S.** (2001). *Emergence. The connected lives of Ants, Brains, Cities and Software*. London: Penguin Books.
- Kelly, J., Fisher, D. & Smith, M.** (2005). *Debate, Division, and Diversity: Political Discourse Networks in USENET Newsgroups* Paper prepared for the Online Deliberation Conference 2005. Palo Alto: Stanford University. http://www.coi.columbia.edu/pdf/kelly_fisher_smith_ddd.pdf

Kelly, J. (2008). *Pride of Place: Mainstream Media and the Networked Public Sphere* Media Re:public Side Papers. Cambridge: Berkman Center for Internet and Society at Harvard University. [http://cyber.law.harvard.edu/sites/cyber.law.harvard.edu/files/Pride of Place_MR.pdf](http://cyber.law.harvard.edu/sites/cyber.law.harvard.edu/files/Pride%20of%20Place_MR.pdf)

Kosinski, M., Stillwell, D. & Graepel, T. (2013). *Private traits and attributes are predictable from digital records of human behavior* Washington, DC: Stanford University's HighWire Press. <http://www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1218772110>

Lanier, J. (2010). *You are Not a Gadget: A Manifesto*. London: Allen Lane.

Lefebvre, H. (1991). *The Production of space*. Oxford. Blackwell.

Martínez Roldán, S. (2011). *Movimiento 15M: construcción del espacio urbano a través de la acción de las Multitudes Inteligentes* Barcelona: UOC. http://openaccess.uoc.edu/webapps/o2/bitstream/10609/8582/1/smartinezrol_TFM_0711.pdf

Morozov, E. (2011). *The Net Delusion. The Dark Side of Internet Freedom*. New York: Public Affairs.

Morozov, E. (2013). *To save everything, click here. The folly of technological solutionism*. New York: PublicAffairs.

Mossberger, K., Tolbert, C. J. & McNeal, R. S. (2008). *Digital Citizenship. The Internet, society and participation*. Cambridge: The MIT Press.

Negroponte, N. (1995). *Being Digital*. London: Hodder & Stoughton.

Nonneke, B. & Preece, J. (2003). "Silent Participants: Getting to Know Lurkers Better". Dins: C. Lueg, C. & D. Fisher, *From Usenet to CoWebs: Interacting with Social Information Spaces, Chapter 6*, 110-132. London: Springer.

Norris, P. (2001). *Digital Divide: Civic Engagement, Information Poverty, and the Internet Worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.

Noveck, B. S. (2005). "A democracy of groups". Dins: *First Monday*, 10 (11). [online]: First Monday. <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/1289/1209>

Obar, J. A., Zube, P. & Lampe, C. (2012). "Advocacy 2.0: An Analysis of How Advocacy Groups in the United States Perceive and Use Social Media as Tools for Facilitating Civic Engagement and Collective Action". Dins: *Journal of Information Policy*, 2, 1-25. [online]: Pennsylvania State University. <http://jip.vhost.psu.edu/ojs/index.php/jip/article/view/80>

Ogilvy Public Relations Worldwide & Center for Social Impact Communication at Georgetown University (2011). *Dynamics of Cause Engagement* Arlington: Georgetown University. <http://csic.georgetown.edu/research/215767.html>

Padró-Solanet, A. (2010). *Internet and Votes: The Impact of New ICTs in the 2008 Spanish Parliamentary Elections*. Communication presented at the Internet, Politics, Policy 2010: An Impact Assessment conference, 16-17 September 2010. Oxford: Oxford Internet Institute.

Peña-López, I. (2011). "The disempowering Goverati: e-Aristocrats or the Delusion of e-Democracy". Dins: *eJournal of eDemocracy and Open Government*, 3 (1), 1-21. Krems: Danube-University Krems. <http://www.jedem.org/article/view/50>

- Peña-López, I., Congosto, M. & Aragón, P.** (2013). “Spanish Indignados and the evolution of 15M: towards networked para-institutions”. Dins: A. Cerrillo i Martínez et al. (Coords.), *Proceedings of the 9th International Conference on Internet, Law & Politics*. Barcelona: UOC
- Rainie, L., Purcell, K. & Smith, A.** (2011). *The social side of the internet*. Washington, DC: Pew Internet & American Life Project. <http://www.pewinternet.org/Reports/2011/The-Social-Side-of-the-Internet.aspx>
- Rieder, B.** (2012). “The refraction chamber: Twitter as sphere and network”. Dins: *First Monday, November 2012*, 17 (11). [online]: First Monday. <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/4199/3359>
- Robles Morales, J. M., Molina Molina, Ó. & De Marco, S.** (2012). “Participación política digital y brech digital política en España. Un estudio de las desigualdades digitales”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 795-810. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1501>
- Ruiz de Querol, R. & Kappler, K.** (2013). *Looking for the Social Hackers*. [mimeo].
- Sádaba, I.** (2012). “Participación política digital y brech digital política en España. Un estudio de las desigualdades digitales”. Dins: *Arbor. Ciencia, Pensamiento y Cultura*, 188 (756), 781-794. Berkeley: Berkeley Electronic Press. <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/view/1500>
- Signorini, A., Segre, A. M. & Polgreen, P. M.** (2011). “The Use of Twitter to Track Levels of Disease Activity and Public Concern in the U.S. during the Influenza A H1N1 Pandemic”. Dins: *PLOS ONE*, 6 (5), e19467. San Francisco: Public Library of Science. <http://www.plosone.org/article/info%3Adoi%2F10.1371%2Fjournal.pone.0019467>
- Smith, A.** (2013). *Civic Engagement in the Digital Age* Washington, D.C.: Pew Internet & American Life Project. <http://pewinternet.org/Reports/2013/Civic-Engagement.aspx>
- Tichenor, P. J., Donohue, G. A. & Olien, C. N.** (1970). “Mass media flow and differential growth in knowledge”. Dins: *Public Opinion Quarterly*, 34 (2), 159 - 170. Oxford: Oxford University Press
- Tiebout, C. M.** (1956). “A Pure Theory of Local Expenditures”. Dins: *Journal of Political Economy*, 64 (5), 416-424. Chicago: The University of Chicago Press.
- Watts, D. J. & Dodds, P. S.** (2007). *Influentials, Networks, and Public Opinion Formation*. Madison: University of Wisconsin.
- Welzel, C., Inglehart, R. & Klingemann, H.** (2003). “The theory of human development: A cross-cultural analysis”. Dins: *European Journal of Political Research*, 42 (3), 341-379. Oxford: Blackwell. <http://www.blackwell-synergy.com/doi/pdf/10.1111/1475-6765.00086>